

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀԱՆՆԱՅԻ ԵՐԿԸ՝ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԵՎ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԵՆԱԴՐՅՈՒՐ*

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հովհաննես Հաննա, Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքություն, Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքություն, Գրիգոր Շիրվանցի, Հովհաննես Կոլոտ, քրիստոնեական միաբանությունները Երուսաղեմում, Ս. Տեղիք, Ս. Հակոբյանց վանքի սեփականություններ, «Հաննայի նգովքներ», թարգմանական աստվածաբանական գրականություն:

Նախաբան

Հովհաննես Հաննան Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության և Ս. Հակոբյանց վանքի պատմության ճանաչված հեղինակներից է, որի գործը հնագույնն է XVIII դ. հայկական սկզբնաղբյուրների մեջ¹: Աշխատությունն ընդգրկում է Ս. Հակոբյանց վանքի և Ս. Տեղյաց հայկական սեփականությունների պատմությունը, որի առաապելախառն սկզբնավորման խնդիրը մի կողմից դնելով նկատենք, որ մեզ հատկապես հետաքրքրում են իր՝ Հաննայի դարաշրջանի (1700–1730-ական թվականների սկզբներ) համապատասխան անցքերն ու իրական պատմական դեմքերը, որոնք առնչվում են նաև Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքությանը:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Հաննան հանդես է գալիս որպես Երուսաղեմի և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությունների առնչություններն ու ընդհանրապես պատմությունը հավաստի վերարտադրող և դրան իր սեփական գնահատականը տվող հեղինակ, այս դեպքում առանց հրաչապատում կամ կրոնաբարոյախոսական շեղումների, որպիսիք քիչ չեն, ի դեպ, Ս. Հակոբյանց վանքի պատմական նախորդ ժամանակաշրջանների վերաբերյալ նրա շարադրանքում: Եվ այդ հասկանալի է, որովհետև Հաննան ամենից առաջ իր դարաշրջանի և միջավայրի մարդն է, աստվածաբան՝ իր կրոնափիլիսոփայական ուրույն աշխարհայացքով ու համոզմունքներով: Եվ այս բոլոր դեպքերում նա իրեն դրսևորում է իբրև հայ ազգի և եկեղեցու, նրանց իրավունքները Երուսաղեմում և այլուր անձնվիրաբար, անգամ ինքնամոռացության չափ

* Ներկայացվել է 09. X. 2023 թ., գրախոսվել է 30. X. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 29. XI. 2023 թ.:

¹ Գիրք Պատմութեան Սրբոյ և մեծի քաղաքին Աստուծոյ Երուսաղեմի և Սրբոց տնօրինականաց տեղեաց (այսուհետ՝ Գիրք Պատմութեան). 1734: Այստեղ և այսուհետ բնագրի համառոտագրությունները գերազանցապես մեջբերվում են վերծանված տեսքով:

պաշտպանող հոգևորական, այն բացառիկ անձանցից մեկը, առանց որոնց դժվար է պատկերացնել հայկական զույգ պատրիարքությունների ընթացքն ու նկարագիրը հատկապես այս հեղինակի կյանքի վերջին տասնամյակներին՝ 1715–1733 թթ.։ Եվս մեկ կարևոր հանգամանք՝ Հաննան ներկայացնում էր ժամանակի հայ առաջավոր ու կրթված այն եկեղեցականների սերունդը կամ գործունակ խումբը, որի վրա անմիջականորեն հենվում էին Կոստանդնուպոլսի և Երուսաղեմի հայոց պատրիարքներ Հովհաննես Կոլոտն ու Գրիգոր Շիրվանցին (Շղթայակիր)՝ նշված պատրիարքությունները բարեփոխելու, ազգի հոգևոր ու գործնական պահանջներին ընդառաջելու և ազգապահպան մղումներին կենսունակություն ներարկելու իրենց գործունեության ընթացքում։

Իր՝ Հաննայի կենսագրությունը բացառապես և ամբողջովին կապված է Երուսաղեմի Ս. Հակոբի վանքի և Ս. քաղաքի շրջակայքում հայկական սեփականությունների պահպանության ու բարեկարգման իրողությունների հետ, իսկ 1715 թվականից սկսած, երբ Կոստանդնուպոլսի և Երուսաղեմի ազգային գործերի ղեկավարությունը ստանձնում են Հովհաննես Կոլոտը և նրա համախոհ ու աջակից Գրիգոր Շիրվանցին, նրանց հետ կազմում է յուրօրինակ եռյակ, որը պետք է իրավական ուժով օժտված օրինականություն հաստատեր երկու պատրիարքությունների փոխհարաբերություններում։

Հեղինակը և գրություն ժամանակը

Հաննայի կենսագրական կարևոր դրվագներն արտացոլված են իր իսկ գրքի առաջին տպագրության շարադրանքում և առաջին ու վերջին հիշատակարաններում։ Երուսաղեմում պահվող մի ձեռագրից պարզվում է, որ այնտեղ ապրել է մոր հետ՝ քաղաքի բազմաբնակարան «բակերից» (Հյուրատուն, կացարան) մեկում², որը գտնվում էր հայոց թաղում։ Պետք է կարծել՝ կրթությունը ստացել է Ս. Հակոբի վանքում և համալրել նրա միաբանության շարքերը։ Գործուն մասնակցություն է ունեցել նորընտիր պատրիարքներ Հովհաննես Կոլոտի և Գրիգոր Շիրվանցու՝ Ս. Հակոբյանց վանքը տնտեսական ու կազմակերպական քայքայումից փրկելու, նրա ինքնուրույն կարգավիճակը վերականգնելու, ինչպես և վանքի սեփականություններն այլ միաբանությունների հավակնություններից Երուսաղեմի դատարանում պաշտպանելու գործում³։ 1717 թվականից մինչև իր մահը՝ 1733 թ., Հաննան Երուսաղեմի հայոց պատրիարքի տեղապահ՝ աթոռակալն էր։ Երկու պատրիարքները 1719 թ. նրան են վստահել Երուսաղեմի Ս. Հարություն եկեղեցու, ինչպես և իրենց դավանակից ասորիների ու դպրիկների բաժինների նորոգության գործը, երբ իրենք մայրաքաղաքում զբաղված էին վանքի պարտքը մարելու և նորոգման թույլտվությունը ձեռք բերելու դժվարին հարցով⁴։ Հաննային նրանք պատվիրում են շտապ ձեռնամուխ լինել նորոգությանը, որը հետո կարող էր ուշ լինել, և այդ այն դեպքում, երբ, ինչպես Հաննան է գրում, «գրէթէ տասն ղուռիչ ոչ գտանէր ի վանքս»⁵։ Հաննան հաջողությամբ գլուխ է բերում այդ գործը։ Նա վախճանվել է երիտասարդ հասակում՝ «Կենճ էր հասակաւն և մատղաշ»,

² Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց. 1967, 538:

³ Տէր Յովհաննէսեանց. 1890, հ. Ա, 450:

⁴ Տէր Յովհաննէսեանց. 1890, հ. Ա, 443–444:

⁵ Գիրք Պատմութեան. 1734, 189–190:

ասված է վերոհիշյալ ձեռագրում⁶, կարելի է կարծել, ուրեմն, որ ծնված պետք է լինի 1690-ական թվականների երկրորդ կեսին: Թաղվել է Երուսաղեմում, երբեմնի պատրիարք Մինաս Ամդեցու կողքին⁷:

Իր՝ Հաննայի գործունեությունը բացառապես և ամբողջովին կապված է Ս. Հակոբի վանքի և Ս. քաղաքի շրջակայքում հայկական սեփականությունների պահպանության ու բարեկարգման իրողությունների հետ, որպիսին մեզ ներկայանում է նրա աշխատության նպատակը և բովանդակությունը: Գրքի տիտղոսաթերթին նշված է. «Նորապէս շարադրեցաւ ... յումեմնէ Հաննայ վերածայնեալ գործակալ ծառայէ Սբ. Յակոբայ Սաղիմացոյ»: Կնշանակի, Հաննան ձեռագիրը շարադրել է կամ ավարտել «Յամի տեառն 1727 և ի Թուոյս մերում 1176 Յունվարի Ա ի սբ. քաղաքս Եէմ»⁸: Նրա աշխատությունը, մինչդեռ, լույս է տեսել ավելի ուշ, որի մասին վկայում է գրքի վերջում գետեղված «Յիշատակարան տպեցման» վերնագրի ներքո՝ «աւարտեցաւ տպումն պատմութեան գրքոյն Աստուածային Սբ. քաղաքիս Երուսաղէմի ... ի Թուականութեան մերում ՌՃՁԳին և ի յունիսի ԻԶ» (1734, հունիսի 26)⁹:

Հաննայի ձեռագրի ավարտը (1727) պայմանական նշանակություն ունի, որովհետև դրանից հետո ևս նա իր աշխատությունը հազցրել է հետագա տարիների անցքերի հիշատակումով: Այսպես, նա հիշում է 1729 թ. մեծ ավերածություններ պատճառած հրդեհը, որի ընթացքում այրվել էր Պալատի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին և երբ Կոլոտը մահտեսի Սեդեատրոսի միջոցով նորոգման ֆերման է ստանում, որ և իրականացնում է ճարտարապետ կեսարացի մահտեսի Միլտոնը՝ «ի ՌՃՀԹ (1730) Թուականութեանս կատարեցաւ»¹⁰: Գրքում իր հավելումները Հաննան շարունակել է ներառյալ 1732 թ., երբ նշում է դրան նախորդող՝ Ղալաթիայի Ս. Լուսավորչի այրվելը: Հովհաննես Կոլոտը շատ է չարճարվում, նկատում է Հաննան, «վասն հրամանի չինութեան և ոչ եղև հնար յումեքէ», մինչև որ արքունական դռանը «ծայրագույն վաճառապետի» պաշտոնը կգրադեցներ մահտեսի Սեդեատրոսը, որը և գլուխ է բերում եկեղեցու նորոգման թույլտվությունը¹¹: Ավելի ուշ շրջանի դեպքեր գրքում չկան՝ 1733 թ. հունիսի 11-ին վախճանված Հաննան արդեն «չատոնց խօթացեալ եւ տկարացեալ էր», ինչպես նշում է Մ. Օրմանյանը¹², ուստի վերոհիշյալ 1732 թ. նոր ամպեր են կուտակվում Ս. Հակոբյանց վանքի վրա, ծայր է առնում հույն-հայկական հայտնի բանավեճը վանքի պատկանելության և հաբեշական ժառանգության շուրջ, որ տևում է հայերի համար դրամատիկական շրջադարձերով մինչև 1739 թ., երբ վերջիններս անօրինակ համառության և

⁶ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց. 1967, 643: Տե՛ս նաև՝ Աղաւնունի. 1929, 359:

⁷ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց. 1967, 643:

⁸ Տե՛ս Գիրք Պատմութեան. 1734, 2-րդ, չթվակալված էջը:

⁹ Գիրք Պատմութեան. 1734, 376: Այս առթիվ մատենագետներն իրավացիորեն նկատում են, որ անվանաթերթի 1727-ը գրքի շարադրման տարեթիվն է, «որը Լեոն և Թեոդիկը սխալմամբ ընդունել են որպես տպագրության թվական» (Ոսկանյան, Կոռկոտյան, Սավալյան. 1988, 322):

¹⁰ Գիրք Պատմութեան. 1734, 168: Տե՛ս նաև՝ Բամպուքճեան. 1984, 51:

¹¹ Գիրք Պատմութեան. 1734, 168–169:

¹² Օրմանեան. 2001, 3328:

Ջանքերի շնորհիվ կարողացան վերահաստատել իրենց ավանդական իրավունքները Ս. Տեղյաց սեփականությունների նկատմամբ: Այսուհանդերձ, Հաննայի աշխատությունն անմասն չէ Երուսաղեմում ազգային իրավունքների պաշտպանության բանավիճային ու գործառնության ուղղվածությունից, ուրեմն և նշանակությունից: Այն ուղղված է նաև Երուսաղեմում Հայկական սեփականությունները վիճարկող քրիստոնեական և ոչ քրիստոնեական դավանական մենատիրական հավակնությունների դեմ և հեղինակային մտահղացմամբ պետք է հիմնավորեր Ս. Տեղյաց տարածքներում հայերի ներկայության պատմական իրավունքները: Այս լոգիստիկային է հենվում Հաննան, երբ ձևակերպում է իր շարադրանքի հիմնական շարժառիթը՝ հատկապես ուշադրություն դարձնելով այն հանգամանքին, որ Երուսաղեմում այլ դավանանքների միաբանություններն ունեն սեփական պատմության վերաբերյալ իրենց շարադրանքները, որպիսին ամբողջական տեսքով, չունեն Ս. Հակոբի վանքը, եթե չհաշվենք առանձին պատմական և ավանդական ցաքուցրիվ աղբյուրներն ու դրվագները, որոնք կուտակվել էին դարերի ընթացքում: Օտար միաբանությունները ձեռքներին ունեն գրքեր իրենց պատմության մասին «ընդարձակապէս գրեալ ուրոյն ուրոյն», բովանդակելով «յոյժ գովութեան վարկայ զնոցայն, քան զմերն»: Եվ ինքը լցվում է բարի նախանձով և «յորդորմամբ ոմանց եղբարց անդ բնակողաց (միաբանների – Ա. Խ.)» որոշում է գրել Հայկական Երուսաղեմի պատմությունը՝ հավաքելով Ս. Տեղյաց մասին ազգերի պատմությունները «և ծրեցի զհամառօտ տեսրակս առ անձուկ սրտիս»¹³:

Ինչ ասել կուզի, Հաննան խստիվ հետևել է իր մտահղացման իրադրմանը, որտեղ առանձնանում են իրեն հուզող խնդիրներից մի քանիսը, որպիսիք են Երուսաղեմում Հայկական միաբանության պատմությունը, նրա սեփականությունների օրինականության հիմնավորումը, Ս. Հակոբի վանքի նյութական կացության և կուտակված պարտքի պատճառները, Երուսաղեմի պատրիարքությունը Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությանը կցելու աղետալի հետևանքները և վերջիններիս նյութական ու բարոյական վերածնունդը՝ Հովհաննես Կոլոտ և Գրիգոր Շիրվանցի պատրիարքների ժամանակաշրջանում (1716–1730-ականի սկիզբ):

Հաննայի շնորհիվ, անկախ նրա աշխատության մեջ օգտագործված անվավեր և հրաշապատում սյուժեներից (կրոնական հավատալիքներ, առասպելական պատմություններ ու ավանդություններ՝ կապված Ս. Տեղյաց ուխտատեղիների և այլնի հետ), Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունը Հայության հետ ստանում էր Ս. Տեղիքում իր ներկայության անհերքելի և օրինական իրավունքի հիմնավորումը, Առաքելական եկեղեցու համակարգում իր ուրույն և ընդհանրական տեղի տեսական վավերացումը: Միաժամանակ, Հաննայի պատմությունը հագեցած է սկզբնաղբյուրի բազմաթիվ արժանիքներով, այն հենվում է փաստական առատ տվյալների վրա՝ վերցված Ս. Հակոբի վանքում պահվող վավերագրերից, այլ, օտար հեղինակներից (այս վերջինները կարող են առանձին հետազոտության՝ Հաննայի աշխատության համադրմամբ) ու փաստաթղթերից: Եվ պատահական չէ, որ Հաննայի գործն իր ժամանակակից

¹³ Գիրք Պատմութեան. 1734, 7:

պատմության հավաստիության և արժանահավատության շնորհիվ քանիցս օգտագործվել է հայ պատմագիտության մեջ՝ գիտական չրջանառության տիրույթում շարունակելով իր կենսունակությունը նաև մեր օրերում: Մ. Չամչյանն անվերապահորեն հենվում է Հաննայի աշխատության վրա՝ նրան համարելով ստուգապատում հեղինակ. «Բազում ինչ գրէ յովհաննէս վրդպ Հաննէ ... ի գիրսն զոր արար ի վերայ տեղեաց Երուսաղէմի, յորմէ գրեսցուք և մեք աստ համառօտիւ»¹⁴, – գրում է նա: Յուրահատուկ մի բժախնդրություն, որով նա ընդգծում է իր հարգելի վերաբերմունքը խնդրո առարկա աշխատության նկատմամբ:

Իր հերթին, Մ. Օրմանյանը մասնավորապես բարձր է գնահատում Հաննայի գործի սկզբնաղբյուրային արժեքը (չհաշված տոմարագիտական որոշ վրիպումներ)՝ այն չափանիշ համարելով Երուսաղեմի պատրիարքության պատմության անցքերը ճշտելու հարցում: Հովհաննէս Կոլոտին ընդհուպ նախորդող Հովհաննէս Գանձակեցու կենսագրական եզրափակիչ փուլի վերաբերյալ անճիշտ տեղեկությունները նա ժխտում է Հաննային վկայակոչելով: «Մեր տեսութեամբ թիւրիմացութեան հետեւանք պէտք է ըսել այս դարձուածը (Երուսաղեմի գործերում, իբր, Գանձակեցու կատարած չարաշահումների և դատապարտելու մասին – Ա. Խ.), որովհետեւ Հաննա, որ ականատես և գործակից էր, այդպիսի պարագաներէ տեղեկութիւն չունի»¹⁵, – գրում է նա: Մ. Օրմանյանն ընդգծում է Հաննայի անձնվեր գործակցությունը Հովհ. Կոլոտին ու նրա վերանորոգչական ջանքերին, նաև Երուսաղեմի հայոց պատրիարքի «կարող եւ հաւատարիմ փոխանորդի և մատակարարի» կարևոր նշանակությունն ու «Կոլոտի և Շղթայակիրի միտքերուն արժանաւոր գործադիր» լինելը¹⁶:

Կարելի է կարծել, որ Հաննային, որպէս ուղիղ մտածողության տեր միաբանի, Երուսաղեմում հայտնաբերել էր ինքը՝ Հովհաննէս Կոլոտը 1712/1713-ին, երբ, որպէս աթոռակալ և վեքիլ, մեկնել էր այնտեղ՝ վանքի խառնակ գործերը կարգավորելու առաքելությամբ¹⁷: Հաննան երբեմն հիշում է իր հանդիպումները մայրաքաղաքից եկած վարդապետի հետ. փաշայի հետ հանդիպումից հետո, գրում է նա, «Եւ նա (Կոլոտը – Ա. Խ.) առեալ զմիաբանս յորոց և ես մի էի ի նոցանէ, գնաց ջերմեռանդ սիրով»¹⁸: Քիչ անց Հաննան մեկ անգամ ևս հիշում է իր և միաբանների հանդիպումը Կոլոտի հետ, երբ վերջինս «խորհրդակցութեամբ ոմանց գլխաւոր միաբանից, ընդ որոց և յետնեալս էի ի միջի, կոտորատեաց զհասարակ կնիքն Սբլ վանուցս, որով ամենայն վեքիլ եղեալքն զմուրհակս պարտուց կնքէին ...»¹⁹:

Հիրավի, Երուսաղեմում Հաննան դարձավ երկու պատրիարքների անփոխարինելի աջակիցը, պաշտոնապէս՝ 1717 թվականից, երբ նրան պատրիարք Գրիգոր Շիրվանցին նշանակեց իր փոխանորդ՝ հնարավորություն ընձեռելով այս վարդապետին իր բացակայության պայմաններում կազմակերպել միաբա-

¹⁴ Չ ա մ չ ե ա ն ց. 1786, 769:

¹⁵ Օ Ր մ ա ն ե ա ն. 2001, 3252:

¹⁶ Օ Ր մ ա ն ե ա ն. 2001, 3256, 3298:

¹⁷ Բ ա մ պ ու ք ճ ե ա ն. 1984, 25:

¹⁸ Գ ի Ր ք Պ ա տ մ ու թ ե ա ն. 1734, 133:

¹⁹ Գ ի Ր ք Պ ա տ մ ու թ ե ա ն. 1734, 135:

նույնիսկ և վանքի տնտեսական կացության բարելավումը այդ դժվարին ժամանակներում: Հաննան դարձյալ արձագանքել է իր անձի հետ կապված այդ իրողությանը: «Իսկ յետ սակաւ ժամանակի (Շիրվանցու պատրիարք դառնալուց հետո – Ա. Խ.), – գրում է նա, – առաքեցին զկոնստակ իմն աթոռակալութեան ի վերայ անարդիւն ծառայիս յետնեցելոց, այսինքն որ կոչիմ Յոհաննէս վարդապետ Երուսաղէմացի և արաբացւոց լեզուաւ Հէննէ վարդապետ»²⁰: Այս օրերին Շիրվանցին գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում՝ հույժ զբաղված լինելով վանքի «լեռնակուտակ պարտքով» և նրա առջև ծառացած պաշտոնական ու անպաշտոն խոչընդոտները հաղթահարելու խնդրով: Երուսաղեմում վանքի նորոգման արտոնությունը, որ Հովհ. Կոլոտի և Շիրվանցու ջանքերով տրվեց հայերին 1720 թ., չտապ գործունեության դուռ բաց արեց Հաննայի համար: Պատրիարքները նրան պատվիրեցին, որ մյուս միաբանությունների հետ ինքն էլ սկսի նորոգման աշխատանքները հայկական հատվածներում, այլև հայերի իրավասության ներքո գտնվող ասորիների ու ղաթիկների տեղերում: Ավելացրած նաև մասնակցությունը Ս. Գերեզմանի գմբեթի նորոգմանը՝ մյուս միաբանությունների հետ: Հաննան իր հոգևոր գլխավորների աջակցությամբ գլուխ բերեց այդ պատվերը:

Հաննան և հայոց պատրիարքությունների փոխհարաբերությունները XVIII դ. առաջին տասնամյակներին

Որպես իր շարադրանքի առանցքային խնդիր, Հաննան հետամտում է Ս. Հակոբյանց վանքի ու նրա միաբանության պատմության վերհանումը: Նա կանգ է առնում հատկապես իր ժամանակներում XVII դ. վերջին տասնամյակներից սկսած՝ վանքի աղետալի դրության վրա, երբ պարտքերի տակ ընկած միաբանությունը սպառնում էր անխուսափելի սնանկացումը՝ պարտատերերի օգտին վանքի սեփականությունները վաճառելու կամ նրանց տնօրինությանը հանձնելու պարտադրանքով: Շատ ուշագրավ են վանքն այդ վիճակին հասցնող պատճառները վերհանելիս հարցում Հաննայի հիմնավոր մոտեցումները: Դրանց մեջ նա նշում է վանքի եկամուտների (որ գոյանում էին ուխտավորների նվիրատվություններից և սեփականությունների արդյունքներից) կլանումն ու յուրացումը Կոստանդնուպոլսի պատրիարքների և նրանց մարդկանց կողմից, որ պետք է վերածվեր անողորմ թալանի: Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական աթոռն ինքն էր դարձել անզուսպ շահատակության առարկա, կաշառքով և բռնություններով դրան տիրացած անձանց կամայականությունների ասպարեզ, որի մեջ էին ներքաշվել նաև Ս. Հակոբյանց վանքը կառավարելու քողի տակ հայտնված կողոպտիչները: Այս վիճակն իր ծայրահեղ չափերին հասավ, ինչպես հայտնի է, իբրև այդ կողոպուտի օրինականացում, Ավետիքի պատրիարքության ժամանակ, երբ Երուսաղեմի պատրիարքությունը, որպես առաջնորդություն, իրավականորեն միացվեց Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությանը (ըստ Մ. Օրմանյանի՝ 1702 թ.)²¹:

Անտարակույս, օսմանյան կառավարության վճռով իրականացված այս միացումը Ս. Հակոբյանց վանքի նյութական կարողությունները մատչելի էր

²⁰ Գիրք Պատմութեան. 1734, 144–145:

²¹ Օրմանյան. 2001, 3138:

դարձնում Կոստանդնուպոլսի կղերական և աշխարհիկ ընչաքաղց շրջանների համար: Նրանց Հաննան անվանում է «չարածճիք և անխիղճ ոմանք, անուամբ ևեթ քրիստոնեայք», որոնք «զերկու ավթոռոց Սբց Առաջնորդութիւնն ... մի առաջնորդութիւն արարին և յայսմանէ բազում և պէս պէս չարիք պատճառեցան»²²:

Հաննան՝ դաստիարակված հայ եկեղեցու ավանդական արժեքներով և երուսաղեմի համազգային նշանակութիւն խորին համոզմունքով, չի վարանում ցույց տալ այդ միացման դառն հետևանքները. ինքնակոչ առաջնորդները (նկատի ունի Ավետիքին և նրան հաջորդող պատրիարքներին՝ մինչև Հովհ. Կողոտ, 1702–1715 թթ.) «փառամոլ չարութեամբ» և «բազմաժախ կաշառօք» սկսեցին միմյանցից խլել երկու պատրիարքութիւնների միացյալ և հույժ եկամտաբեր դարձած ավթոռը: Կոստանդնուպոլսում չդադարող պատրիարքական կոիվների հետևանքը եղավ այն, նկատում է Հաննան, որ մեկ տարվա ընթացքում երկու-երեք պատրիարք էր փոխվում²³: Նա հանգամանորեն պատմում է, որ պատրիարքների կողմից կատարվող Ս. Հակոբյանց վանքի թալանն արվում էր մշակված եղանակներով: Պատրիարքի անունով երուսաղեմ էին ուղարկվում պապա, դապգիմապ, վեքիլ և այլ կոչումներով արտոնված անձինք, որոնք Կոստանդնուպոլսիս էին ուղարկում վանքի եկամուտները՝ դրանց մի զգալի մասն իրենք յուրացնելով, այլև հափշտակում էին նրա ինչքը՝ սկիհներ, բուրվառներ, ուրարներ, ծիսակատարութիւնների համար հատկացված թանկարժեք զգեստներ, խաչեր և այլն²⁴: Պատրիարքներն այս կողոպուտից գոյացած գումարները ծախսում էին իրենց ավթոռն ամուր պահելու, բազմաթիվ ծախսերի, կաշառատութիւն և նման նպատակներով: Բանը հասել էր այնտեղ, որ Կոստանդնուպոլսում նստած պատրիարքները նախքան ուխտավորների՝ երուսաղեմ մեկնելը, նրանցից գանձում էին վանքին հատկացված դարպասական տուրքերը («զդարպասն, զքառասնիցն և զայլս»)՝ փոխարենը նրանց մուրհակներ տալով և վանքին հարկադրելով պարտքի տակ մտնել՝ այդ մուրհակները մարելու համար²⁵:

Տ. Սավալանյանցը նշում է Ավետիք պատրիարքի ժամանակից ծայր առած՝ դարպասական տուրքերը (նվիրատվութիւններ) Կոստանդնուպոլսում հավաքելու աչքակապութիւնը: Ոմն Հայրապետի և նրա ընկերակցին պատրիարքը երուսաղեմ է ուղարկում և «չորս հարիւր դահեկանի փոխանակագիր տալով անոր ձեռքը՝ կը սկսի Պոլսոյ մէջ գանձել երուսաղէմ մեկնող ուխտաւորներուն դարպասական տուրքերը»²⁶:

Կողոպուտն իրականացնում էին միշտ պատրաստի մարգինալ խավերը՝ նախկին բանտարկյալներ, աքսորյալներ, բախտախնդիրներ, որոնց Հաննան նզովում և դատապարտում է անխուսափելի հատուցման սպառնալիքով: Իսկ կողոպուտիչները Կոստանդնուպոլսում ի լուր ամենքի բանն այնպես էին ներկա-

²² Գիրք Պատմութեան. 1734, 118–119:

²³ Գիրք Պատմութեան. 1734, 119:

²⁴ Գիրք Պատմութեան. 1734, 123:

²⁵ Գիրք Պատմութեան. 1734, 120:

²⁶ Սաւալանեանց. 1931, հ. Ա, 655:

յացնում, թե իրենք ազգօգուտ գործ են արել, մինչդեռ, նկատում է Հաննան, «այն ամենայն էր պատրանք և խաբէութիւնք»²⁷:

Նույն Ավետիքի ժամանակ Ս. Հակոբի վանքի պարտքը հասավ զգալի չափերի: Ավետիքից հալածված Երուսաղեմի պատրիարք Մինաս Ամդեցին իր հայրենակիցներին հղած կոնդակում այդ պարտքը հաշվում էր 400 քսակ²⁸, իսկ Գրիգոր Շիրվանյանից ու Հովհ. Կոլոտից ոչ շատ առաջ այն արդեն կրկնապատկվել էր՝ հասնելով 800 քսակի (kesse)²⁹:

Անփոխարինելի նշանակություն ունեն Հաննայի տեղեկությունները Կոստանդնուպոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքությունների՝ 1710–1720-ական թվականների անցքերի, դրանց գահավեժ զարգացումները կասեցնելուն ուղղված՝ Հովհաննես Կոլոտի և Գրիգոր Շիրվանյան գործողությունների վերաբերյալ: Այս պատմական հատվածն առանցքային տեղ է զբաղեցնում Հաննայի շարադրանքի ընթացքում, իբրև երկու աթոռների վերածնունդի սկիզբ և իրողություն, որոնց նա քանիցս անդրադառնում է իր աշխատության հետագա էջերում: Այդպիսիք են, եթե առանձնացնենք Հաննային հուզող ժամանակակից թեմաները՝ Հովհ. Կոլոտի և Գր. Շիրվանյան պատրիարքական գործունեության սկիզբը, նրանց բարեկարգիչ գործերն ազգային-հոգևոր իրականության մեջ՝ կրթական-լուսավորական ասպարեզներով հանդերձ, Երուսաղեմի հայկական պատրիարքության ինքնուրույնության վերականգնումը և Ս. Տեղյաց մեջ նրա իրավունքների վերահաստատումը: Հովհ. Կոլոտի գործունեության նկարագիրը նա սկսում է այն պահից, երբ Կոստանդնուպոլսում առաջավոր երևելիների և Սահակ Ապուլեիսցի պատրիարքի առաջարկով, որպես աթոռակալ և վեքիլ մեկնում է Երուսաղեմ՝ վանքի անկառավարելի գործերը կարգավորելու համար³⁰:

Հաննայի հետագա շարադրանքը հազեցած է ականատեսի ստուգապատում հայեցվածքով, որից երևում է, որ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանում կատարված փոփոխությունները շտապ և անմիջականորեն են ազդում Ս. Հակոբյանց վանքի կառավարման վրա: Սահակ Ապուլեիսցուն փոխարինած Հովհ. Գանձակեցու գործողությունները ցույց են տալիս, որ վերստին իշխանության է եկել Կոստանդնուպոլսի վերնախավի հետադիմական տարրը, որն ի դեմս Գանձակեցու, փաստորեն, կասեցնում է Կոլոտի արդյունավետ գործունեությունը Երուսաղեմում: Նա վերականգնում է վեքիլների ինստիտուտը և

²⁷ Գիրք Պատմութեան. 1734, 122:

²⁸ Ս ա լ ա լ ա ն ե ա ն ց. 1931, հ. Ա, 667: Վանքի պարտքը ավելի հին ժամանակներում էր գոյացել: 1690 թ. մի սաղմոսի հիշատակարանում ասվում է, որ պապա Մինասի (իր անբասիր գործունեությունը՝ XVII դ. երկրորդ կես– XVIII դ. սկզբներին, նա բացառություն է կազմել գիշատիչ վեքիլների բազմության մեջ) ժամանակ վանքի պարտքը հասնում էր մինչև 200 քսակի: Այս Մինասը, հարում է հիշատակագիրը, «Վասն ծանրանալոյ պարտուցն ի վերայ վանացն ... ելեալ եկեալ յԼստամպոլ քաղաքս լալով եւ հառաջանօք առ իշխանս եւ տօլմաթաւորս ազգիս Հայոց թերեւս լիցի ճար եւ օգնութիւն պարտուց սուրբ վանացն ...» (տե՛ս Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց. 1972, հ. 6, 284):

²⁹ Բ ա ռ ն ա բ ա ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի. 1782, 60: Տե՛ս նաև՝ Ա կ ի ն ե ա ն. 1952, 364:

³⁰ Գիրք Պատմութեան. 1734, 128–129:

Երուսաղեմ է առաքում Հովհ. Պալըքեսեցուն. վանքի կողոպուտի պատմութեան մեջ սա արդեն իրեն խայտառակած մեկն էր համարվում և մեկ անգամ արդեն պաշտոնանկ էր արվել 1711 թ., որովհետև վանքի հասույթներն ու նվիրատվությունները վատնել էր՝ ավելացնելով պարտքը³¹: Հաննան գրում է միանգամից չորս վեքիների ժամանման մասին, որոնք պետք է մտածեին և գործեին հին կամայականությունները վերածնելու ոճով: Պարտատերերի ճնշման ներքո նրանք Կոստանդնուպոլսից ֆերման են բերում, որի ուժով պատրաստվում էին վաճառել վանքի սեփականությունները, այդ թվում և Ս. Փրկիչ «զգեղեցիկ վանքն»³² պարտքը մարելու համար: 1714 թ. գարնան իրադարձությունների այս ընթացքին միջամտած Հովհ. Կոլոտը և պարտատերերը համաձայնում են փուլ առ փուլ մարել պարտքը՝ քառամյա ժամկետով³³: Այս և վանքի սեփականությունների հետ կապված կնճիռները շտապ հաղթահարելու համար Կոլոտը մեկնում է Կոստանդնուպոլիս՝ 1715 թ. ապրիլին:

Հաննան առաջնահերթ նշանակություն է տալիս հայկական պատրիարքությունները միմյանցից բաժանելու՝ Կոլոտի մտահղացմանը: «Վարդապետն մեր գերապայծառ ... մանաւանդ ասէր առ ամենեւին ... եթէ կամիք զշինութիւն և զպայծառութիւն Սբ. Երուսաղէմի եւ Քրիստոսական Աթոռոյն, բաժանեցեք ի միմեանց զերկու աթոռոց պատրիարքութիւնն, այսինքն զԵրուսաղէմին ի Բիւզանդիոյ, զի չարն խափանեցի, քանզի անհնար է ազատիլ սուրբ տունն ի պարտուց, մինչ վարի միով դիտապետիւ»³⁴, — գրում է նա:

Կոստանդնուպոլսում, միաժամանակ, վճռական գործողությունների անցան Հովհ. Կոլոտին սատարող «ուխտադիր պարոնայք»՝ համայնքի վերնախավում թափ առած ազդեցիկ մարդիկ: Հաննան մեկ առ մեկ պատմություն է հասցրել նրանց անունները՝ Ապուլչեխցի մահտեսի Մուրատեան Հարություն, Ապուլչեխցի մահտեսի Հարություն Թեվեքեյան, մահտեսիներ Իսրայելն ու Լուծվին, Երևանեց Սեղեբեստրոսը՝ Բ. Դուան հետ պաշտոնական և ոչ պաշտոնական կապեր ունեցող անձինք: Նրանք Հովհ. Կոլոտին առաջարկում են ստանձնել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի պաշտոնը, համաձայնելով զույգ պատրիարքությունները բաժանելու նրա առաջարկին՝ նրան թողնելով Երուսաղեմի պատրիարքական թեկնածուի ընտրության խնդիրը՝ «գիտութեամբ բոլոր իշխանաց»³⁵: Այս բոլոր հանգամանքներում Հաննան հանդես է եկել որպես Երուսաղեմի միաբանության գործույթ անդամ, Կոլոտի և նշված երեւելիների համախոհ:

Հովհաննես Կոլոտի պատրիարք հռչակվելու հետ միաժամանակ բաժանվեցին երկու պատրիարքությունները. Երուսաղեմի պատրիարք հայտարարվեց նրա համախոհ և գործակից Գրիգոր Շիրվանցին: Պատրիարքությունը ստանձնելուց հետո, նա պարանոցին է անցկացնում ծանր շղթա, ուխտելով չհանել այն, մինչև որ չմարվի վանքի «լեռնակուտակ պարտքը», գրում է Հաննան³⁶ (այստեղից՝ նրա Շղթայակիր մականունը): Ժամանակի համար այս ազդեցիկ

³¹ Օրմանեան. 2001, 3236:

³² Գիրք Պատմութեան. 1734, 131:

³³ Գիրք Պատմութեան. 1734, 131–132:

³⁴ Գիրք Պատմութեան. 1734, 136–137:

³⁵ Գիրք Պատմութեան. 1734, 138:

³⁶ Գիրք Պատմութեան. 1734, 146:

պատումը (մի հայտնի չափով այն նպատեց վանքի օգտին ծավալուն հանգանակություններին) Երուսաղեմի պատմագիրը հասցնում է ավարտին՝ նկատելով, որ Գրիգորը ութ տարի կրեց այն, ապա հրաժարվեց դրանից՝ տեղի տալով ժողովրդի, Կոլոտի և կաթողիկոսի խնդրանքին³⁷:

«Հաննայի նգովքները» կամ Ս. Հակոբյանց վանքի կանոնադրությունը

Մասնավոր ուշադրության են արժանի Հաննայի տեղեկությունները Երուսաղեմի պատրիարքության կանոնադրության կամ իր անվամբ հիշվող՝ Հաննայի նգովքների վերաբերյալ: Կանոնադրությունը հրապարակել էր Կարապետ Ուլնեցի կաթողիկոսը, Մ. Օրմանյանի տոմարական հաշվարկներով, 1726 թ. օգոստոսի 21-ին՝ Օրթաքյոյի եկեղեցու օծման օրը³⁸: Վերջինս այս կանոնադրությունը ամենայն իրավամբ համարում է Կոլոտի և Շղթայակրի մտահղացման արդյունք, Հաննային՝ այդ մտահղացման «արժանաւոր գործադիր», որը այս առթիվ Երուսաղեմից եկել էր Կոստանդնուպոլիս³⁹:

Եթե Մ. Չամչյանը բավարարվում է կանոնների համառոտ թվարկմամբ⁴⁰, ապա Մ. Օրմանյանը դրանց քննարկմամբ հանդերձ, կարևորում է երրորդ կետը, արգելք՝ Երուսաղեմի պատրիարքությունը կցելու կամ միացնելու Կոստանդնուպոլսի կամ մեկ այլ տեղի առաջնորդությանը⁴¹: Անկախ կանոնադրության ձևակերպումների եկեղեցական-հրահանգիչ բնույթից, այն ուներ գործնական նշանակություն, որով հայ եկեղեցական կազմակերպությունը Օսմանյան թուրքիայում և առաջին հերթին ի դեմս Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության, հանդես էր բերում պահպանողականության վրա հենվող կենսունակություն՝ վերականգնելով հնավանդ կարգը վերջինիս հետ Երուսաղեմի ունեցած փոխհարաբերություններում: Ավելին, այդ կարգը խախտողներին ուղղված արմատական ձևակերպումները (նգովքներ) ցույց են տալիս, որ եկեղեցին հետամտում էր ապագայում ևս օրենքի ուժով կանխել իր միասնությունը քայքայող մարտահրավերները: Այնուհետև, կանոնադրության շնորհիվ սահմանվում էր Երուսաղեմի պատրիարքության ինքնավար կրոնավարչական կադաստրի հայ եկեղեցու համակարգում նրա արտատարածական առանձնահատկություններին համապատասխան, և որը պետք է ապահովեր Երուսաղեմի պատրիարքությանը, Հաննայի ձևակերպմամբ, «բացարձակ լինիլ ինքնին իշխանութեան»⁴²:

³⁷ Գիրք Պատմութեան. 1734, 155:

³⁸ Օրմանեան. 2001, 3297–3298:

³⁹ Օրմանեան. 2001, 3298:

⁴⁰ Չամչեանց. 1786, 802:

⁴¹ Օրմանեան. 2001, 3300: Նկատի առնելով այս՝ երրորդ կանոնը, Մ. Օրմանյանն այն համարում է կանոնադրության ոչ միայն հիմնական, այլև միակ նպատակը՝ կասկածի տակ առնելով առաջին երկուսի գոյության իրավունքը: «Ընդդէմ այս երրորդին է երեք կանոններուն հիմնականը եւ կարժէր զայն առաջին ընել, մինչեւ իսկ միակ ըլլար՝ բաւական էր իսկական նպատակը յայտնել», – գրում է նա (տե՛ս Օրմանեան. 2001, 3300):

⁴² Գիրք Պատմութեան. 1734, 158:

Նշված ինքնավարությանն էին հետամտում բոլոր երեք կանոնները՝ սկսած պատրիարքի անձին վերաբերող դրույթներից, Երուսաղեմ ուղարկվող պապա և նազրը կոչվող գործակալների վերացումից և վերջացրած Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությանը Ս. Հակոբի վանքը կցելու փորձերով, և որոնցից յուրաքանչյուրը բացառվում էր նզովքով⁴³: Այդ կանոնները լրացնում էին միմյանց և կազմում մեկ ամբողջություն, ունենալով գործնական նշանակություն՝ առաջին հերթին Երուսաղեմի աթոռը Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության բացասական ազդեցությունից կամ ցնցումներից զերծ պահելու համար: Կանոններն ընդունելու պահին դեռ թարմ էր Երուսաղեմի ծանր պարտքերը մարելու և վանքի սեփականությունները պարտատերերից ազատելու հիշողությունը, դեռ թարմ էին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական աթոռը անհատների կամ խմբերի քմահաճույքների նշանախեց դարձնելու նախընթաց բազում օրինակները, որոնց հետագա կրկնության վտանգն էին կանխում «նզովքների» հեղինակները: Անցյալից հրաժարվելու այս մտայնությունը պետք է արտահայտվեր այդ «սահմանադրության» մեջ՝ անգամ օրենքի աստիճանի բարձրացրած և ինքնին ենթադրվող մանրամասների թվարկումներով, որի նպատակը Երուսաղեմի պատրիարքությունն անվիթար պահելն էր հայ եկեղեցու նվիրապետության մեջ:

Հաննայի գործի այլ արժանիքներ. թարգմանական գրականության հիմնավորումը

Հաննայի աշխատությունը պահպանում է իր սկզբնաղբյուրային եզակի նշանակությունը Երուսաղեմի և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությունների, հայ համայնքի ու եկեղեցու պատմության, այլև XVIII դ. առաջին երեսնամյակի պոստհայ մշակութային այն հզոր շարժման արտացոլման տեսակետից, որ ձևավորվեց և զարգացավ Հովհաննես Կոլոտի և նրա բազմաթիվ համախոհների ջանքերով: Եվ այս իմաստով առավել արժեքավոր են Հաննայի իբրև ակադեմիկոսի ու ժամանակակից տեղեկությունները մտավոր-լուսավորական բնագավառում Կոլոտի գործունեության մասին: Նա ուղղության կենտրոնում է պահում հայ եկեղեցին և աստվածաբանական միտքը արևմտյան գուգահեռ գաղափարախոսությամբ զորացնելուն միտված այն ուղղությունը, որ զարգացնում էին Հովհաննես Կոլոտի և յուրայինները՝ ինքը ևս, որպես հեղինակ, լինելով դրա գործուն գաղափարախոսներից մեկը: Սակայն այստեղ Հաննային վերապահված էր նաև բացառիկ դեր՝ հիմնավորելով այդ շարժման կարևորությունը հայ եկեղեցու և իրականության համար՝ ըստ էության, տեսականորեն ամրապնդելու Կոլոտի ու նրա կողմնակիցների գործունեությունը կաթոլիկական աստվածաբանական-իմաստասիրական գրականության թարգմանությունների ասպարեզում: Անմիջական բանավիճային բնույթ ունեն Հաննայի դիտողություններն ու բնութագրումները թարգմանական գործի քաղաքակրթիչ նշանակության և բուն իսկ քրիստոնեական կրոնի տարածման գործում, որ նա մասնավորեցնում է հայերի ու այլ ազգերի օրինակով: Մեծարելով Սահակի և Մեսրոպի թարգմանական ուղղությունը, նա ընդգծում է դրա համաքրիստոնեական կարևորությունը, «որ և այսու պանծալի երկնածիր շնոր-

⁴³ Գիրք Պատմութեան. 1734, 157–158:

հիւս ոչ միայն եկեղեցիս մեր պանծայ, այլև ամենայն եկեղեցիք այլազգ քրիստոնէից»⁴⁴:

Թարգմանական գրականությունը Հաննան համարում է ազգերի փոխհաղորդակցության միջոց և վկայակոչում Պողոս առաքյալին, որը թարգմանական բարիքը բարությունը, դասում է «ի կարգս շնորհաց հոգւոյն Սբյ, ասելով ազգս լեզուաց, թարգմանութիւնս լեզուաց»⁴⁵:

Պահպանողական կարծրամտություն դեմ Հաննայի բանավեճը սուր շեշտադրումներ է ստանում մանավանդ այն ժամանակ, երբ առաջինը կտրականապես առարկում էր կաթոլիկական գրականությանն առնչվելուն կամ այն թարգմանաբար հանրությունը ներկայացնելուն: Մերժելով այսպիսի դիրքորոշումը, Հաննան, անտարակույս, ձգտում էր տեսական գեները մատուցել հայրենի եկեղեցուն՝ ճանաչելու կաթոլիկական աստվածաբանության արժեքները և ի հարկին յուրացնելու դրանց ընդունելի կողմերը: Ժամանակին Ն. Ադոնցը խորաթափանց հայացքով էր խորանում հայ-կաթոլիկական աղերսների և դրանց հետևանքների պատմական բովանդակության մեջ՝ վերհանելով դրա երկակի կողմերը իրենց դրական ու բացասական հետևանքներով հանդերձ: Գր. Գալեմբյարյանի աշխատության գրախոսականում նա անդրադարձել է այդ կողմերից յուրաքանչյուրին, որ հարկ ենք համարում այստեղ մեջբերել: «Մեր վերածնության գործում, — գրում է նա, — կաթոլիկությունը խոշոր դեր է կատարել իր բոլոր պակասավոր կողմերով հանդերձ: Հայ հասարակության զարթոնքի առաջին տարիներից ի վեր նրա բարձր տենչանքները հանգում էին երկու կարապետող ձգտումների՝ քաղաքական ազատության և մտավոր վերակենդանության ... Առաջին ձգտման ողջակեզ եղան անձնավեր ուժեր և տենչանքը մնաց ... իբր երազանք: Իսկ կրթական կենդանությունը հետզհետե իրականացավ»⁴⁶:

Բացասականը, որով Ադոնցի ձևակերպումն այսօր էլ ուժի մեջ է մնում, կաթոլիկ քարոզիչների սաղրիչ աշխատանքն էր, այն դեպքում, հավելում է նա, երբ նրանք հայ ուսումնաստենչ խավերում ունեին կրթական գերազանցություն և համակրություն, որոնց «երբեմն նույնիսկ ... հակազդեցիկ լինելու նպատակով» հայ հոգևորականներն օգտվում էին կաթոլիկական հրատարակություններից և կամ դրանց օգնությամբ տպագրում նոր գործեր⁴⁷: Վերջին դեպքում խոսքը վերաբերում էր նաև XVIII դ. թարգմանական գրականությանը, որի ջատագույններն էին Հովհ. Կոլոտը, Գր. Շղթայակիրը, Հաննան և ուրիշներ:

Մ. Օրմանյանը նկատում է, որ Հաննան պաշտպանում էր Կոլոտի ընթացքը կաթոլիկական գործերն ընտրողաբար թարգմանելու և հրատարակելու ասպարեզում և որ այստեղ վերջինս բնավ չի մեղանչել հայադավանության դեմ: Քաջալերելով լատիներենից ու իտալերենից Ղուկաս Խարբերդցու ձեռքով տասը հատորների թարգմանությունը, հայոց պատրիարքը պահպանում էր իր

⁴⁴ Գիրք Պատմութեան. 1734, 172:

⁴⁵ Գիրք Պատմութեան. 1734, 172–173:

⁴⁶ Ա. դ. ո. ն. ց. 2006, 557:

⁴⁷ Ա. դ. ո. ն. ց. 2006, 558:

դավանական անադարտությունը և «ոչ թէ այդ բոլոր գիրքերուն կատարելապէս համամիտ էր»⁴⁸:

Հաննան ևս իմաստավորում էր թարգմանված երկերի ճանաչողական նշանակությունը, հատկապես հրատապ բնույթը՝ օտար դավանությունների դեմ մղվող պայքարում, երբ հակառակորդների դեմ պետք է ելնել նրանց իսկ զենքերով: «Որքանիցս յաւէտ տեղեկանաք զրոյց նոցին, այնքանիցս քաջապէս և արիաբար կարեմք պատասխանատրել ընդդիմադրեալ առարկութեանց նոցին, իբր թէ զինուք նոցին ընդ նոսա քաջագինիմք»⁴⁹, — գրում է նա:

Հաննայի աշխատությունը, նվիրված լինելով Երուսաղեմի հայկական միաբանության դարավոր պատմությանն ու հայերի ներկայությունը Սուրբ Տեղյաց մեջ հիմնավորելու կարևոր նպատակին, չէր կարող չըջանցել ազգային սեփականությունների օրինականության և դրա պաշտպանության խնդիրը: Եվ այս իմաստով այն ունի բանավիճային ու մարտնչող բնույթ ուղղված Ս. Հակոբի վանքի սեփականությունների նկատմամբ այլ միաբանությունների ոտնձգությունների դեմ: XVIII դ. քրիստոնեական տարբեր դավանանքների միջև առկա հակասություններն ուղղություն էին ստանում հենց Ս. Տեղյաց սեփականությունների շուրջ նրանց մերթ բացահայտ, մերթ թաքնված ընդհարումների ձևով: Հայ-հունական դարավոր տարածայնություններն այս ասպարեզում պոռթկացին այդ հարյուրամյակի 30-ական թվականներին, վերը նշված հաբեշական ժառանգության շուրջ, որպիսին ոչ այլ ինչ էր. բայց եթե պայքար Ս. Տեղյաց՝ հաբեշների լքած սեփականություններին տիրանալու համար: Հովհաննես Կոլոտը և Գրիգոր Շիրվանցին 1710–1720-ական թվականներին արել էին իրենց ազգանվեր գործը՝ փրկելով Ս. Հակոբի վանքը ներքին կեղեքիչներից: Սակայն շարունակվում և սպառնալի տեսք էր ստանում արտաքին վտանգը՝ վանքի սեփականություններին այլ դավանությունների կողմից սպառնացող վտանգը: Ի տես դրա, Հաննան իր երկի առանձին հատվածներում շոշափել է սեփականությունների հին խնդիրը՝ հիմնականում հույների և հայերի, ինչպես և վերջիններիս ու կաթոլիկների միջև: Տնօրինական սրբավայրերի եկեղեցիները, վանքերը կամ դրանց առանձին բաղադրիչներն ու հատվածները յուրացնելը կամ դրա վիճարկումը՝ դատաստանի առարկա դարձնելով (այդպիսիք կարգավորելու իրավասությամբ օժտված Երուսաղեմի դատարանում), անսովոր բան չէին տարադավան միաբանությունների փոխհարաբերություններում: Հաննան անդրադառնում է այդպիսի յուրացումների բազմաթիվ օրինակներին՝ չմոռանալով հիշել նաև ասորիներին պատկանող Ս. Թովմայի եկեղեցու հափշտակումը թուրքերի կողմից⁵⁰, նաև 1439 թ. վրացիների կողմից՝ Ս. Գողգոթայի հայկական մասում մի եկեղեցու տիրանալու փաստին և այլն⁵¹: Հաննան պատմում է նաև փոխանակությունների մասին (հայերը Հովսեփի գերեզանին դրած իրենց սեղանը տվել էին ղաթիներին՝ փոխանակելով այն Եգիպտոսում գտնվող մի եկեղեցու հետ)⁵²:

⁴⁸ Օրմանեան. 2001, 3387:

⁴⁹ Գիրք Պատմութեան. 1734, 178:

⁵⁰ Գիրք Պատմութեան. 1734, 180:

⁵¹ Գիրք Պատմութեան. 1734, 187, 227:

⁵² Գիրք Պատմութեան. 1734, 233:

Այս փոխադարձ պայքարների մեջ Հաննան հիշատակում է հույն-հայկական հակասությունները. հույները, գրում է նա, բազում կաշառքների միջոցով իբրև անտերունչ սեփականություն, 1656 թ. խլեցին հաբեշների ամբողջ մուլքը և տիրեցին նրանց վանքերին, որ հայերին պետք է անցներ իբրև հաբեշներին դավանակից միաբանության: Այստեղ նկատենք, որ Հաննան չի անդրադառնում ճիշտ այդ նույն ժամանակ բուն Ս. Հակոբի վանքի նկատմամբ հունական հավակնություններին, երբ հույները մի պահ անգամ տիրացել էին այդ վանքին⁵³: Նկատենք, որ Երուսաղեմում հայկական կորուստները Հաննան իրավացիորեն բացատրում է որպես իր ազգակիցների անհոգության ու համակերպման արդյունք:

Հաննայի այս իրավացի եզրահանգումը՝ Ս. Տեղյաց տարածքներում հայկական սեփականությունների կորստյան պատճառների վերաբերյալ լիովին կիսում էին Հովհաննես Կոլոտն ու Գրիգոր Շղթայակիրը: 1735 թ. սուլթան Մահմուդ Ա-ին հղած ամբաստանագրում՝ ուղղված Զատիկի առթիվ Երուսաղեմում հունական միաբանության հավակնությունների դեմ, նրանք գրեթե նույն բացատրությունն էին տալիս այնտեղ հայոց պատրիարքության թուլացմանը: Եթե Երուսաղեմում հույների պատրիարքը իր պաշտոնին է մնում անփոփոխ և ցմահ, ապա «կարգադրութիւն պատրիարքութեանն հայոց խանգարեալ է ի բազում ժամանակաց հետէ, մինչև ցաւուքս իշխանութեան ձերոյ, զի ի շրջանի միոյ կամ երկու տարւոյ լինէր փոփոխութիւն պատրիարքաց և նոցա զբաղեալ ի վէճս և ի կռիւս իւրեանց անփոյթ արարեալ էին զկարգաց և զկանոնաց Երուսաղեմի և ի շփոթութենէ աստի համարձակութիւն գտեալ Յունաց, անկան ի սնտոի տենչանս առաջնութեան (նկատի ունեն Երուսաղեմում առաջինը Ս. գերեզման մուտք գործելու իրավունքը՝ Ա. Խ.)»⁵⁴, – գրում են նրանք:

Եթե Հաննան իր հոգևոր առաջնորդների խրախուսանքով գրում էր իր երկը՝ դրան տալով խորապես մտածված, Երուսաղեմի հայկական սեփականությունները օտար դավանանքների ոտնձգություններից պաշտպանելու ուղղվածություն ընդհուպ մինչև XVIII դ. երեսնական թվականները, ապա նույն այդ տասնամյակին գրվեց և հրապարակ իջավ այդ սեփականությունները վիճարկող այլև բացասող հունական մի ուշագրավ աշխատություն՝ դարձյալ սկզբնաղբյուրային նշանակությամբ, Երուսաղեմում հույների և հայերի հակասությունների մասին: Հեղինակը հույն ուղղափառ եկեղեցու երևելի դեմքերից մեկն էր՝ Պարթենիոս Աթենացին, Պաղեստինի Կեսարիայի մետրոպոլիտը, իսկ այնուհետև Երուսաղեմի հունաց պատրիարքը 1730-ականի վերջերին: Հայագիտությունն այս երկին ծանոթ չէր, իսկ ինքը՝ Պարթենիոսը, հայ հեղինակների աշխատություններում հիշատակվում է որպես հայերի հետ դատական վեճերի մեջ մտած և համաձայնագիր կնքած հունական կողմի հոգևորական ակտիվ գործիչ⁵⁵: Ակադեմիկոս Հ. Բարթիկյանի թարգմանության շնորհիվ

⁵³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1984, 804: Տե՛ս նաև՝ Խ ա - ո ա տ յ ա ն. 2007, 355:

⁵⁴ Տ է ր - Յ ո վ Հ ա ն ն է ս ե ա ն ց. 1890, հ. Ա, 448: Տե՛ս նաև՝ Բ ա մ պ ու ը - ճ ե ա ն. 1984, 56:

⁵⁵ Ս ա լ ա լ ա ն ե ա ն ց. 1931, հ. Բ, 730: Տ է ր - Յ ո վ Հ ա ն ն է ս ե ա ն ց. 1890, հ. Բ, 45:

Պարթենիոսի այդ գործը⁵⁶ հունարեն բնագրով և հայերեն, արժանի տեղ է զբաղեցնում մեզ մատչելի դարձած օտարալեզու հայագիտական գրականության մեջ:

Եզրակացություն

Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի միաբան Հովհաննես Հաննայի «Գիրք պատմութեան ...» աշխատությունը, որպես սկզբնաղբյուր, առանձնանում է իր հավաստիությամբ, մասնավորապես, երբ հեղինակը քննարկում է ժամանակակից իրադարձություններն ու գնահատում անձանց: Մասնավոր արժեք ունեն Հաննայի տեղեկությունները Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի պատմության, Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքության հետ վանքի ու նրա միաբանության փոխհարաբերությունների մասին: Երուսաղեմում Ս. տեղյաց սրբավայրերի վերաբերյալ Հաննայի՝ հաճախ եզակի հաղորդումներն ունեն համաքրիստոնեական ընդգրկումներ, որով և ընդգծվում է նրա աշխատության ճանաչողական նշանակությունը, որպես սկզբնաղբյուրի: Հեղինակը հանդես է գալիս որպես Ս. Տեղյաց հայկական սեփականությունների պաշտպանության նվիրյալ և Երուսաղեմի ու Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությունների կարգավորված փոխհարաբերությունների ջատագով: Լինելով միասնականորեն գործող պատրիարքներ Հովհաննես Կոլոտի և Գրիգոր Շիրվանցու գործակիցն ու հետևորդը, Հաննան գործուն մասնակցություն է ունեցել Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքը տնտեսական քայքայումից փրկելու, նրա ինքնուրույն կարգավիճակը վերականգնելու և նրա ունեցվածքը այլ միաբանությունների ոտնձգություններից ապահովելու գործում: Հայ Առաքելական եկեղեցուն տեսական զենքեր տրամադրելով, նա հիմնավորում է արևմտյան եկեղեցական հայրերի երկերի հայերեն թարգմանության հրատապությունը, որ կազմակերպվում և խրախուսվում էր վերոհիշյալ պատրիարքների կողմից: Մասնավորապես ուշադրության է արժանի Հաննայի դերակատարությունն իր անվամբ հիշվող՝ «Հաննայի նգովքներ» կոչված կանոնները մշակելու գործում: Այդ կանոնադրության (1726) շնորհիվ, անկախ հետագայում դրա հետևողական կիրառման շուրջ եղած մեկնաբանություններից, իրավականորեն առանձին սուբյեկտներ ճանաչվեցին Երուսաղեմի և Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքությունները, որով և ապահովվում էր առաջինի ինքնավար կարգավիճակը հայ եկեղեցու նվիրապետության մեջ:

Ալբերտ Խառատյան – պ. գ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գլխավոր մասնագետ, հայ մամուլի և հասարակական մտքի պատմության բաժնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ հասարակական քաղաքական մտքի և մամուլի պատմություն, Օսմանյան Թուրքիայի հայ գաղթաբնակների պատմություն: Հեղինակ է 8 մենագրության և ավելի քան 200 հոդվածի: alkhar39@mail.ru

⁵⁶ Պարթենիոսի ու Ս. Թեոֆանեսի. 2006, 170:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ադոնց Ն. 2006, Երկեր, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 648 էջ:
- Ալիմեան Ն. 1952, Բաղէշի դպրոցը, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 364 էջ:
- Աղաւնունի Մ. 1929, Միաբանք եւ այցելութիւն հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, տպարան Ս. Յակոբեանց, 544 էջ:
- Բամպուքճեան Գ. 1984, Յովհաննէս պատրիարք Կոլոտ, Ստամպուլ, Մուրադ օֆսէթ, 415 էջ:
- Բառնաբաս Գանձակեցի. 1782, Յաջորդութիւն պատրիարքացն Երուսաղեմի, Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Յովս. Գալաֆեան, 106 էջ:
- Գիրք Պատմութեան Սրբոյ և մեծի քաղաքին Աստուծոյ Երուսաղեմի և Սրբոց տնօրինականաց տեղեաց. 1734, Կոստանդնուպոլիս, տպարան մահտեսի Աստուածատուր, 378 էջ:
- Խառատյան Ա. 2007, Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 471 էջ:
- Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1984, Ժէ դար (1641–1660), հ. Գ, կազմ. Հակոբյան Վ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1015 էջ:
- Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց. 1967, հ. 2, կազմ. Պողարեան Ն., Երուսաղեմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 671 էջ:
- Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց. 1972, հ. 6, կազմ. Պողարեան Ն., Երուսաղեմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 624 էջ:
- Ոսկանյան Ն., Կորկոտյան Բ. Ա., Սավալյան Ա. Մ. 1988, Հայ գիրքը 1512–1800 թվականներին, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրութիւն, Ալ. Մյասնիկյանի անվ. Պետական գրադարան, 863 էջ:
- Չամչեանց Մ. 1786, Պատմութիւն հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, ի տպարանի յովհաննու փիացեանց, 896+195:
- Պարթենիոս Աթենացու Պաղեստինի Կեսարիայի մետրոպոլիտի Պատմութիւն հունաց և հայոց տարածայնութեան. 2008, առաջաբանը, թարգմանութիւնն ու ծանոթագրութիւնները Հրաչ Մ. Բարթիկյանի, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, 170 էջ:
- Սաւալանեանց Տ. 1931, Պատմութիւն Երուսաղեմի, հ. Ա, Երուսաղեմ, տպարան Ս. Յակոբեանց, 688 էջ:
- Սաւալանեանց Տ. 1931, Պատմութիւն Երուսաղեմի, հ. Բ, Երուսաղեմ, տպարան Ս. Յակոբեանց, 1387 էջ:
- Տէր Յովհաննէսեանց Ա. 1890, Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղեմի, հ. Ա, Երուսաղեմ, ի տպարանի Ս. Յակոբեանց, 461 էջ:
- Տէր Յովհաննէսեանց Ա. 1890, Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղեմի, հ. Բ, Երուսաղեմ, ի տպարանի Առաքելական աթոռոյ Ս. Յակոբեանց, 560 էջ:
- Օրմանյան Մ. 2001, Ազգապատում, հ. Բ, Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածին, 3894 էջ:

ТРУД ОВАНЕСА ХАННЫ КАК ПЕРВОИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ
АРМЯНСКИХ ПАТРИАРШЕСТВ ИЕРУСАЛИМА
И КОНСТАНТИНОПОЛЯ

АЛЬБЕРТ ХАРАТЯН

Резюме

Ключевые слова: Ованес Ханна, Армянское патриаршество Иерусалима, Армянское патриаршество Константинополя, Григор Ширванци, Ованес Колот, христианские конгрегации в Иерусалиме, Святые места, “Анафемы Ханны”, переводческая богословская литература.

Труд архимандрита Иерусалимской церкви Святых Иакобов Ованеса Ханны “Книга истории...” как первоисточник отличается своей достоверностью, в частности, изложением событий, современником которых был автор, и оценкой тех или иных личностей.

Сведения Ханны касающиеся иерусалимских Святых мест, имеют общехристианское содержание, чем и подчеркивается познавательное значение его труда в первоисточника. Автор выступает как защитник армянской собственности Святых мест и как сторонник урегулирования отношений между армянскими патриаршествами Иерусалима и Константинополя. Являясь последователем совместно действующих патриархов – Ованеса Колота и Григора Ширванци, Ханна принял деятельное участие в спасении церкви от экономического распада, в восстановлении ее самостоятельного статуса и защите ее собственности от притязаний других конгрегаций. Предоставляя Армянской Апостольской церкви идеологические средства, он обосновывал безотлагательность перевода на армянский язык сочинений западных церковных авторов. Следует отметить роль Ханны в вопросе разработки упоминаемых под его именем канонов “Анафемы Ханны”. Благодаря этим канонам (1726 г.) отдельными юридическими субъектами были признаны армянские патриаршества Иерусалима и Константинополя, что обеспечивало автономный статус первого из них в структуре Армянской церкви.

Альберт Харатян – д. и. н., проф., член-корреспондент НАН РА, главный научный сотрудник Института истории НАН РА, заведующий отделом истории армянской периодической печати и общественной мысли. Научные интересы: история армянской общественно-политической мысли и периодической печати, история армянских общин Османской Турции. Автор 8 книг и более 200 статей. alkhar39@mail.ru

THE WRITINGS OF HOVHANNES HANNA AS A PRIMARY
SOURCE ON THE HISTORY OF THE ARMENIAN PATRIARCHIES
OF JERUSALEM AND CONSTANTINOPLE

ALBERT KHARATYAN

Summary

Keywords: Hovhannes Hanna, Armenian Patriarchate of Jerusalem, Armenian Patriarchate of Constantinople, Grigor Shirvantsi, Hovhannes Kolot, Christian congregations in Jerusalem, holy places, "Anathemas of Hanna", translated theological literature.

"The Book of History..." by Hovhannes Hanna, the Archimandrite of St. Jacob's Cathedral of Jerusalem, as a primary source is distinguished by its reliability, in particular, by the presentation of events, the contemporary of which the author was, and by the assessment of certain personalities. Hanna's information related to Jerusalem holy places has a general Christian content that emphasizes the cognitive importance of his work as a primary source. The author acts as a defender of the Armenian property of the holy places and as a supporter of the settlement of relations between the Armenian patriarchates of Jerusalem and Constantinople. Being a follower of the jointly acting patriarchs, Hovhannes Kolot and Grigor Shirvantsi, Hanna took an active part in saving the church from economic collapse, in restoring its independent status and protecting its property from the claims of other congregations. By providing the Armenian Apostolic Church with ideological means, he substantiated the urgency of translating the works of Western church authors into Armenian. It should be noted the role of Hanna in the development of the canons mentioned under his name ("Anathemas of Hanna"). Thanks to these canons (1726), the Armenian patriarchates of Jerusalem and Constantinople were recognized as separate legal entities, which ensured the autonomous status of the former in the structure of the Armenian Church.

Albert Kharatyan – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member at the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Chief Researcher at the Institute of History of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Head of the Department of Armenian History of Press and Social Thought. Scientific interests: the history of the Armenian socio-political thought and periodical press, the history of the Armenian communities of Ottoman Turkey. Author of 8 books and more than 200 articles.
alkhar39@mail.ru